

Murádin János Kristóf: *Az 1944-es frontátvonulás Kolozsváron*, in: **Az identitások korlátai. Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől**, szerkesztette: Bögre Zsuzsanna, Keszei András, Ö. Kovács József, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012, 39–47. o. (ISBN 978-963-236-536-7)

Dr. Murádin János Kristóf

Az 1944-es frontátvonulás Kolozsváron

Az 1944-es esztendő Kolozsvár legújabb kori történetében meghatározó szereppel bír és a Szamos-parti város mai arculatának, lakossági összetételének kialakulásában is mérföldkönek számít. A német megszállástól a szovjet bevonulásig eltelt hét hónap egymást követő eseményei Erdély szellemi fővárosának életében történeti vízvonal szerepével bírnak. Tanulmányomban e néhány hónap történéseit tekintem át, kiemelt figyelmet fordítva a város oroszok általi megszállására és az ezt követő tömeges elhurcolások bemutatására, amelyek egy új korszak nyitányaként is értelmezhetők.

Minderről eddig még átfogó, tudományos munka nem született meg, Kolozsvár történetének e korszakát inkább csak részleteiben dolgozták fel. Természetesen ezen írás szűk keretei lehetetlenné teszik a téma széleskörű vizsgálatát, ezért a továbbiakban inkább csak a legfontosabb és leginkább vita tárgyát képező eseményekre koncentrálok, igyekezve bemutatni ezeknek a város lakosságára gyakorolt hatásait.

Kutatásaim során elsősorban levéltári és korabeli sajtóforrásokat használtam fel, és a már publikált visszaemlékezések mellett, az eseményeket átélt több szemtanúval általam készített interjúkra alapoztam. Ugyanakkor kisebb mértékben a témát valamelyest érintő szakkönyvekből, tanulmányokból és cikkekből is igyekeztem a lehető legtöbb kapcsolódó információt leszűrni és az általam más forrásokból nyert adatokkal összevetni, végső soron arra törekedve, hogy Kolozsvár 1944-es kálváriájáról minél valóságosabb képet alkothassak.

Az 1944-es frontátvonulás nyitányának egyértelműen Magyarország március 19-én bekövetkező német megszállását tekinthetjük. A Wehrmacht bevonuló egységei a

hadművelet keretében természetesen Észak-Erdélyt és benne Kolozsvárt is birtokba vették. Az LVIII. német hadtestparancsnoksághoz tartozó és *Kuno-Hans von Both* altábornagy irányítása alatt álló 16. SS páncélgránátos hadosztály vonatszerelvényei március 27-én kirakódtak Kolozsvár vasútállomásán.¹

A Szamos-parti város lakossága a német megszállást felháborodással vegyes félelemmel fogadta. Bár sokan kiábrándultak a német szövetségből, az értelmetlen ellenállás helyett, kénytelen-kelletlen alkalmazkodtak a megváltozott viszonyokhoz. A németek és a helyi lakosság között egyfajta egymás mellett élés alakult ki. Az áruhiánnyal küszködő észak-erdélyiek ruhaanyagot, írógépet, felszerelési és egyéb tárgyakat kezdtek vásárolni a jól felszerelt megszálló katonaságtól. Olyan általánossá vált ez a jelenség, hogy azt az észak-erdélyi hadműveleti terület magyar kormánybiztosának rendelettel kellett megtiltania.²

Ugyanakkor viszont, a megszállás súlyos politikai, katonai és társadalmi következményei is napokon belül megmutatkoztak. Hamarosan megkezdődött a város zsidó lakosságának összeírása majd deportálása. Kolozsvár 110 956 lakosa közül, az 1941-es népszámlálás adatai szerint 16 763 (15,1%) zsidó származású volt.³ Alig néhány héttel a német megszállás után, 1944 májusában a kolozsvári zsidóság túlnyomó többségét a város északi részén levő téglagyár területén kialakított mintegy 19 600 m²-es fedett résszel rendelkező gettóba hurcolták.⁴

A kolozsvári keresztény lakosság nagy többsége passzív magatartást tanúsított a zsidók gettóba gyűjtésekor. Voltak azonban olyanok is, akik az utcán tüntetően karonfogva sétáltak sárga csillag viselésére kötelezett ismerőseikkel. Néhányan megpróbálták zsidó barátait elrejtetni, a deportálástól valós fedezetű vagy hamis papírral mentesíteni. Mások, a rájuk bízott zsidó vagyont őrizték meg. Sokan azonban – és sajnos ez utóbbiak száma sem volt elhanyagolható – a kisajátított zsidó műhelyekre és üzletekre, illetve az üresen maradt és lepecsételt zsidó lakásokra nyomban igénylést adtak be, széthordták az elhurcolt zsidók értéktárgyait és ruhaneműit.

¹ Schramm 1965: 625–629.

² 1944: Tilos a német haderő tagjaitól bármit is vásárolni. *Keleti Újság* 1944. május 26. XXVII. 118. 8.

³ Gutman 1990: 302–303.

⁴ 1944: Kolozsváron kényszerlakhelyet jelöltek ki a zsidók számára. *Ellenzék* 1944. május 3. LXV. 99. 6.

A téglagyári gettót, 3 heti működés után, Auschwitzba irányított transzportokkal számolták fel. 1944. május 25, 27, 29, 31, illetve június 5 és 7-én hat vonatszerelvénnel az összes zsidót deportálták.⁵

Martin Gilbert 1982. évi kimutatása szerint az Észak-Erdélyből deportált 131 641 zsidó közül körülbelül 105 000 pusztulhatott el, a túlélők száma így alig érte el a 26 500-at.⁶ Kolozsvár felszabadítása után, 1944 októberében mindössze 50 zsidó volt a városban, s számuk még 1945 júliusában sem érte el az ezret.⁷

A zsidóság elhurcolása mellett, a német megszállás másik következménye az volt, hogy az amerikai légierő áprilisban általános offenzívát indított Magyarország nagyvárosai és közlekedési csomópontjai ellen. A sorozatos szőnyegbombázások hírére hamarosan Kolozsvár lakosságán is veszélyérzet majd félelem uralkodott el. 1944 májusától kezdve több helyi napilap is arról tudósított, hogy a porcelán- és bútortársaságok erősen megcsappantak a városban. Viszont minden fellelhető utazóbőröndöt felvásároltak. Nagy mennyiségben tartalékolnak nem romlandó élelmiszereket, konzerveket, kekszet. Sokan kitakarították, kifestették pincéjüket és féltett tárgyaikkal együtt oda költöztek le. Ily módon „otthonos óvóhelyeket” képeztek ki, villanyvilágítással, padokkal, heverőkkel, és az elmaradhatatlan rádiókészülékekkel. A félelem a bizonytalan jövőtől ugyanakkor „házasodási lázat” is kiváltott Kolozsváron. Május első három hetében a Szamos-parti városban közel ötven pár kötött házasságot.⁸

Kolozsvár történetében mindmáig az egyetlen bombázás végül 1944. június 2-án ténylegesen is bekövetkezett. Ekkor, az *Operation Frantic* fedőnevű hadművelet keretében, a 15. amerikai légihadsereg 600 B-24 *Liberator* típusú négymotoros nehézbombázó repülőgépe mért csapást a Tiszától keletre fekvő országészre. Szeged, Szolnok, Miskolc, Debrecen és Nagyvárad mellett, ezen a napon Kolozsvár is súlyos bombatámadást szenvedett.⁹

A város lakossága sokkhatásként élte át a légicsapást. Félelmet és megdöbbenést keltett a zuhanó bombák látványa és az első robbanások fülsiketítő robaja. A háborúval

⁵ Braham 2008: 160.

⁶ Gilbert 1982: 244.

⁷ Löwy 1998: 209.

⁸ 1944: Bunker élet? Nincs többé pókháló és sötétség a szalonképpé vált pincékben Kolozsváron. *Magyar Újság* 1944. május 12. XII. 107. 4.

⁹ A június 2-i bombázóoffenzíváról lásd bővebben: M. Szabó 1999: 239–240.

járó pusztítás addig megkímélte Kolozsvárt. Június 2-án azonban a rombolás, addig ismeretlen kegyetlenséggel, egyszerre és meglepetésszerűen szakadt rá a békés Szamos-parti városra.

Az okozott károkról álljon itt egy rövid részlet a légitámadásról szóló polgármesteri jelentésből: „Folyó év június hó 2-án 9 órakor megszólaltak a légvédelmi szirénák. Ezt követően 9 óra 14'-kor ellenséges repülőgépek a város különböző részeit nagy és kisebb méretű rombolóbombákkal [...] árasztották el.

A jelentésekből megállapíthatóan az első csoportba tartozó gépek nyugatról, keleti irányba repülve a pályaudvart és kb. 6–700 méter széles sávban a pályaudvar környékét bombázták, [...] mintegy 5 és fél km hosszúságban. Ugyanazt az irányt követte a következő hullám, majd a harmadik és negyedik északról déli irányba bombázta a várost kb. másfél km szélességben és két km hosszúságban. 40 perc leforgása alatt kb. 1200 bombát dobtak le az ellenséges gépek a városra és ennek során helyrehozhatatlanul súlyosan megrongáltak 327 földszintes, 58 emeletes és esetleg helyrehozhatóan 792 földszintes és 68 emeletes házat. [...] Összesen 362 polgári halottja, 32 honvéd és 65 német katona halottja volt a támadásnak.”¹⁰ Mindehhez még hozzátehetjük, hogy a bombázás több mint 1000 sebesültet követelt,¹¹ illetve mintegy 1200 családot tett hajléktalanná a Szamos-parti városban.¹²

A június 2-i bombázás rettenete Kolozsvár lakosságát sokáig kísértette. A romok és halottak látványa élő közelségbe hozta számukra a háború addig csak elképzelt borzalmait. A város októberi feladásáig élt bennük a félelem a történetek megismétlődésétől. Ilyen méretű pusztító légitámadásra azonban többé nem került sor.

A Vörös Hadsereg 1944 nyári sikeres offenzívasorozata és Romániába való betörése miatt augusztus 23-án bekövetkező román átállás Kolozsvár geopolitikai helyzetét radikálisan megváltoztatta. A Felek alatti urbánus központ egy ellenséges ország közvetlen szomszédságában fekvő határváros lett.

A front közeledésével Kolozsvár fokozatosan az ellenséges tüzéség hatótávolságába került. Szorványos bombázások már szeptember közepétől érték a

¹⁰ 1944: Az 1944. évi június 2.-i légitámadásról szóló polgármesteri jelentésből. *Kolozsvári Szemle* 1944. június 15. III. 2. 153–154.

¹¹ 1944: A sebesültek névsora. *Magyar Újság* 1944. június 5. XII. 125. 3.

¹² 1944: A Kolozsvárt ért terrortámadás szomorú statisztikája. *Ellenzék* 1944. június 15. LXV. 133. 2.

várost,¹³ majd október első napjaitól kezdve Torda körzetéből a szovjet messzehordó lövegek is löni kezdték a kolozsvári vasútállomás és az Árpád úti IX. hadtestparancsnokság környékét. A lövedékek és bombák becsapódása több halálos áldozatot is követelt.¹⁴

Az egyre fokozottabb ágyúzás és a folyton ismétlődő légiriadók a lakosság körében pánikhangulatot keltettek. Orbán Béla helyi lakos erre így emlékezett: „1944 szeptember közepe. Napról napra erősebben hallatszik Torda felől az ágyúdörgés. Kisebb repülőkötelékek majdnem mindennap bombázzák a várost, sőt gépfegyverrel is lövik. [...] A front olyan közel van, hogy sokszor előbb hullanak a bombák, s csak azután szólalnak meg a légvédelmi szirénák. Főleg a vasútállomás környékén elviselhetetlen az élet.”¹⁵

A tordai védőállásokat majdnem egy hónapos harc után feladó 2. magyar hadsereg október 8-án megkezdte az általános visszavonulást.¹⁶ A Kolozsvár környéki falvak magyar lakossága elkeseredetten és kétségbeesve szemlélte az elvonuló honvédek menetoszlopait, rettegve a román csapatok közeledtének hírértől és a bizonytalan jövőtől.

A frontátvonulás előtti utolsó hetekben Vörös János vezérezredes, kiürítési kormánybiztos kiadta elnéptelenítési- és kiürítési rendeletét. A rendelkezés értelmében, a város vezetősége mellett, Kolozsvár teljes magyar lakosságának is el kellett volna hagynia a várost.¹⁷ A parancsnak engedelmeskedve – de ugyanakkor a félelem és a szovjet fegyverek árnyékában, négy év után visszatérő román uralom miatt kilátástalannak érzett jövő miatt is – emberek ezrei menekültek el pánikszerűen a Szamos-parti városból. A tömegessé váló, hisztérikus menekülési lázat gróf Bethlen Béla, Észak-Erdély kormánybiztosa az elnéptelenítési rendelet sürgős hatályon kívül helyezésével is csak részben tudta visszafogni.¹⁸

Az 1944 szeptember második felében és október első napjaiban Kolozsvárt pánikszerűen elhagyók körülbelüli számára a korabeli népszámlálási adatokból lehet következtetni. Míg a város lakossága 1941-ben még 110 956 fő volt, amiből mintegy 90

¹³ Interjú Kiss András nyugalmazott kolozsvári főlevéltárossal 2007. szeptember 18-án, készítette Murádin János Kristóf. (A szerző tulajdonában.)

¹⁴ Bethlen 1989: 167.

¹⁵ Orbán Béla 1994: Kolozsvár, egy fél századdal ezelőtt... *Szabadság* 1994. október 11. VI. 199. 1.

¹⁶ Illésfalvi – Szabó – Számveber [2006]: 141.

¹⁷ 1944: Rendelet Kolozsvár fokozott kiürítésére. *Keleti Magyar Újság* 1944. szeptember 15. XXVII. 209.

4.

¹⁸ Bethlen 1989: 172–173.

000 magyar,¹⁹ addig 1944 decemberében Kolozsvár népessége már csak 73 000 főt tett ki. Ebből közel 61 000-en (83,5%) magyarok voltak, több mint 10 000-en (14,5%) románok és mindössze 900-an (1,4%) zsidók.²⁰ A két népszámlálás közötti adatkülönbségből eredően, a mintegy 16 000 korábban deportált zsidó származású lakost és a fronton katonaként elesett vagy fogságba került kolozsváriakat leszámítva, az elmenekülő magyar civilek számát hozzávetőlegesen 15 000 fő körüliben állapíthatjuk meg. Igaz, hogy a háborút követő első években utóbbiak többsége visszatért Kolozsvárra, mégis a város magyarsága a 20. században tagadhatatlanul 1944-ben szenvedte el a legnagyobb arányú veszteséget. Mindezt jól érzékelteti az a tény is, hogy a kolozsvári magyar lakosság abszolút száma többé sosem érte el az 1941-es mintegy 90 000-et és napjainkban is alig haladja meg a 60 000 főt.

Erdély szellemi fővárosa, a honvéd alakulatokat és az utolsó menekülteket szállító vasúti szerelvény távozása után, 1944. október 10. estétől egy éjszakán át a senki földje volt. Másnap, október 11-én hajnalban a Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsall által vezetett 2. Ukrán Fronthoz tartozó 27. szovjet hadsereg és 18. lövészadosztály egységei harc nélkül bevonultak a Szamos-parti városba.²¹

Ezekben a napokban a kolozsvári lakosság szemében érthetetlennek tűnő akciósorozat ment végbe a városban. Október 12. és 15. között szovjet járőrök mintegy ötezer civil magyar fiút és férfit ejtettek foglyul minden magyarázat nélkül.²²

A szokatlanul nagyméretű elhurcolásoknak több oka volt. Ezek között talán első helyen említhető Malinovszkij marsall félelme Sztálin megtorló haragjától, aki a tordai harcokból adódó késedelem miatt bármikor felelősségre vonhatta a tábornokot. A kisszámú foglyul ejtett honvéd nem indokolhatta a 2. Ukrán Front főerőinek majdnem egy hónapos feltartóztatását. Ezért kellett magyar katonákként feltüntetett civilekkel pótolni a hiányzó hadifogolylétszámot. Ugyanakkor a Szovjetunióban jelentkező égető munkaerőhiány is indokolhatta a tömeges elhurcolásokat.

¹⁹ Katona Lajos 1944: Kolozsvár területe és népessége. *Kolozsvári Szemle* 1944. szeptember 15. III. 3. 294.

²⁰ 1944: 73 ezer lakosa van jelenleg Kolozsvárnak. *Világosság* 1944. december 10. I. 44. 1.

²¹ Nagy – Vincze 2000: 101.

²² Többek között lásd erről Csutak Béla 1945. október 10-i levelét Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztériumi iratok. (MOL. KÜM.) XIX-J-1-a. 61. d. IV-138. cs. 40.821/Bé.

A Szamos-parti város hátramaradt magyar lakosságát a civil deportálások szó szerint megzizedelték. Az 1944-ben, összességében több mint 20 000 fővel csökkenő kolozsvári magyarság számára az őszi elhurcolások olyan szellemi veszteséget jelentettek, amelyet a város azóta sem tudott kiheverni. Mivel elsősorban az értelmiség esett ekkor áldozatul, a város társadalma az elkövetkező időkben a primitív kommunista ideológiával szemben védtelenebbé és kiszolgáltatottabbá vált.

Az elfogott embereket az orosz járőrök a városi törvényszék fogdájába kísérték.²³ A következő napokban hajnalonként több száz fős csoportokat indítottak közüllük útnak Torda, Brassó, majd Focşani felé.²⁴

A focşani-i gyűjtőtáborba beérkező szállítmányokat hamarosan áttették a szélesvágányú orosz vasúti hálózatra és elindították különböző szovjet fogoly- munka- és internálótáborok felé.²⁵ A kolozsvári deportáltak zömét az Ural-hegység déli lábainál elterülő erdei munkatáborokba vitték.²⁶ Ezek a lágerek általában egymáshoz közel estek, körülvéve az alábbi nagyobb városokat: Cseljabinszk, Magnyitogorszk, Asa, Salasova, Beloreck, Karpacsova, Minjar, Kistim, Karabas, Nyizsnyij Tagil, Ufa, Ufalej, Kopejszk, és Tvarájá Platyina. A sors furcsa fintora, hogy ezek a helységek egymás közelében, Baskíriában, a magyar őshazában voltak.²⁷

A szovjet táborvilágban uralkodó rossz munkakörülmények és az ingyenes munkaerőnek tekintett foglyok túlzott fizikai megterhelése miatt, az elhurcoltak közül nagyon sokan elpusztultak. Például az Asa melletti 130/5-ös lágerben az eredetileg 900 fogolyból 1945. február közepére már csak 160–180 végsőkig legyöngült ember maradt életben. Az elhalálozási arány itt elérte a 82,2%-ot.²⁸ Ugyanakkor más táborokban, ahol jobbak voltak a körülmények, ez az arány alacsonyabb volt. Számításaim szerint, összességében, a Kolozsvárról elhurcolt mintegy 5000 civil több mint egyharmada, körülbelül 1600–1800 ember pusztulhatott el a több éves fogságban.

A foglyok többsége számára a várva-várt szabadulás pillanata 1947–1948-ban jött el. A hazatérés útvonala változó volt. Tekintve azt, hogy magyar állampolgárokként

²³ Szabó 1994: 24.

²⁴ Ercsey 2006: 37–38.

²⁵ Vincze Sándor 1991: Pokoljárás. *Szabadság* 1991. január 23. III. 14. 3.

²⁶ Papp 2001: 157.

²⁷ Zsigmond 2002: 148.

²⁸ Szabó 1994: 73.

hurcolták el őket, a foglyok dönthettek arról, hogy Magyarországra, vagy Romániába kérik elbocsátásukat. A legtöbben természetesen a szülőföldön, Erdélyben kívántak maradni.²⁹

A túlélők lelkében és emlékezetében örökre nyomot hagytak a szenvedések. Sokan közülük fizikailag annyira legyengültek, hogy hazatérésük után rövidesen meghaltak.³⁰ Mások, akiknek a testi-lelki gyötrelmekből sikerült úgy-ahogy felépülniük, már egy teljesen megváltozott világot találtak maguk körül. Nehezen illeszkedtek be a békés, civil életbe. A háború utáni nehéz gazdasági helyzetben és a fogoly múlt miatti előítéletekkel terhelt politikai légkörben az értelmiségiek közül néhányan csak úgy tudták fenntartani magukat, hogy a lágerben elsajátított orosz nyelvet tanították.³¹

E poklot megjárt, ártatlan emberek kálváriája sokáig tiltott, tabu-téma volt. A kommunizmus négy évtizede alatt szovjet munkatáborok, deportáltak egyszerűen nem léteztek. A jogtalan elhurcolásról, az átélt szenvedésekről nyilvánosan szólni, azokra emlékezni, vagy azokról írni nem lehetett. Sőt még bár csak említeni sem volt szabad.³² Mindennek ellenére, a túlélők közötti kapcsolat megmaradt. Az egykori elhurcoltak ma is számon tartják egymást. Az utóbbi években egyre gyorsabban fogyatkozó számuk arra ösztönzi a történészt, hogy mintegy a tizenkettedik órában felkutassa a lágereket valamikor megjárt még élő szemtanúkat, és visszaemlékezéseiket rögzítve értékes forrásanyagot mentsen meg egy későbbi átfogó tudományos feltárómunka számára.

A diktatúra fojtogató nyomásának 1989-es megszűnése után végre megszülethetett a hadifoglyok lágerirodalma. Kevés, de értékes műről van szó, hiszen a hallgatás bűnében eltelt negyven esztendő szinte behozhatatlan lemaradást okozott. A szubjektív memoárirodalom mellé a tudományos, történelmi megközelítésnek fel kell zárkóznia. Magyarországon e témakör feldolgozása már szervezeten és programszerűen

²⁹ Interjú Csetri Elek nyugalmazott kolozsvári egyetemi tanárral, egykori elhurcolttal 2004. április 22-én, készítette Murádin János Kristóf. (A szerző tulajdonában.)

³⁰ Többek között, 49 évesen Schweier Nándor kolozsvári kereskedő is, aki 1958. október 8-án hunyt el. Lásd erről: Interjú Schweier Ágnessel, az egykori elhurcolt Schweier Nándor leányával 2004. március 23-án, készítette Murádin János Kristóf. (A szerző tulajdonában.)

³¹ Többek között oroszot tanított Mikecs László, Kiss Jenő és Bakó Mihály volt elhurcolt is. Lásd erről: Interjú Fodor Eszterrel, Bakó Mihály egykori elhurcolt leányával 2004. március 23-án, készítette Murádin János Kristóf. (A szerző tulajdonában.)

³² A történeteket még Csatári Dániel *Forgószélben. A magyar-román viszony 1940–1945* című, 1968-ban megjelent átfogó művében sem említi. Hasonlóképpen, Kolozsvár történetének e tragikus epizódját Balogh Edgár sem jegyzi le *Szolgálatban, emlékirat 1935–1944* című, 1978-ban megjelent, terjedelmes és különben igen részletező visszaemlékezésében.

történik. Többek között látványos eredményt mutatott fel Rózsás János 2000-ben kiadott *Gulág lexikon* című, hatalmas anyagot átfogó munkája, illetve Stark Tamás *Magyar foglyok a Szovjetunióban* címmel 2006-ban megjelentetett, értékes összefoglaló kötete.

A fiatal erdélyi magyar történésznemzedékre váró feladat nehéz és munkaigényes. A történeti források felkutatása és értelmezése, illetve a túlélők és hozzátartozók megszólaltatása mellett, a deportáltak lehető legteljesebb névsorának összeállítása nyújthatja a szintézis alapjait. Kutatásaim során eddig összesen 676 kolozsvári civil elhurcoltat tudtam névszerint azonosítani. Ez azonban még mindig csak töredéke, mintegy 1/7-e az 1944-ben a Szovjetunióba deportáltak többeszres számának. A jogtalanul elhurcolt civilek teljes névsorának összeállítása és fogságuk történetének minden részletét feltáró tudományos feldolgozása természetesen ma már lehetetlen. De a tökéletességre törekedni kell. Így talán Kolozsvár történetének sorsdöntő 1944-es eseményeiről is tisztább, valóságosabb képet kaphatunk. Ez a mi feladatunk, és nem is kevés.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Források

Csutak Béla 1945. október 10-i levele Dálnoki Miklós Béla miniszterelnökhöz. Magyar Országos Levéltár. Külügyminisztériumi iratok. (MOL. KÜM.) XIX-J-1-a. 61. d. IV-138. cs. 40.821/Bé.

Interjú Csetri Elek nyugalmazott kolozsvári egyetemi tanárral, egykori elhurcolttal 2004. április 22-én, készítette Murádin János Kristóf. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Fodor Eszterrel, Bakó Mihály egykori elhurcolt leányával 2004. március 23-án, készítette Murádin János Kristóf. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Kiss András nyugalmazott kolozsvári főlevéltárossal 2007. szeptember 18-án, készítette Murádin János Kristóf. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Schweier Ágnessel, az egykori elhurcolt Schweier Nándor leányával 2004. március 23-án, készítette Murádin János Kristóf. (A szerző tulajdonában.)

Szakirodalom

Balogh Edgár 1978: *Szolgálatban, emlékirat 1935–1944*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Bethlen Béla 1989: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest.

Braham, Randolph L. (szerk.) 2008: *Az Észak-Erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó–Koinónia, Budapest–Kolozsvár.

Csatári Dániel 1968: *Forgószélben. A magyar–román viszony 1940–1945*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Ercsey Gyula 2006: *Farkasok árnyékában. Kolozsváriak a Gulágon*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár.

Gilbert, Martin 1982: *Atlas of the Holocaust* [A Holokauszt atlasza]. [Joseph], London.

Gutman, Israel (szerk.) 1990: *Encyclopedia of the Holocaust* [A Holokauszt enciklopédiája]. Macmillan Pub. Co., New York, I. köt.

Illésfalvi Péter, Szabó Péter, Számvéber Norbert [2006]: *Erdély a hadak útján 1940–1944*. Püldo Kiadó [Nagykovács].

Katona Lajos 1944: Kolozsvár területe és népessége. *Kolozsvári Szemle* 1944. szeptember 15. III. 3. 294.

Löwy Dániel 1998: *A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Az Erdélyi Szépmíves Céh kiadása, Kolozsvár.

M. Szabó Miklós 1999: *A Magyar Királyi Honvéd Légierő elméleti-technikai-szervezeti fejlődése és háborús alkalmazása 1938–1945*. Zrínyi Kiadó, [Budapest].

Nagy Mihály Zoltán–Vincze Gábor 2000: Észak-Erdély másodszori „felszabadulásának” előzményei. A román közigazgatás visszatérése és kiutasítása Észak-Erdélyből (1944 szeptember– november). *Székelyföld* 2000 május IV. 5. 96–119.

Orbán Béla 1994: Kolozsvár, egy fél századdal ezelőtt... *Szabadság* 1994. október 11. VI. 199. 1.

Papp Annamária 2001: *Szögesdrót*. Háromszék Lap- és Könyvkiadó vállalat, Sepsiszentgyörgy.

Schramm, Percy Ernst 1965: *Kriegstagebuch des Oberkommando des Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–1945* [A Fegyveres Erők Főparancsnokságának (a Wehrmacht vezérkara) hadinaplója 1940–1945]. Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen, Frankfurt am Main, IV. köt.

Szabó György 1994: *Kolozsvári deportáltak az Uralban*. Komp-press, Korunk Baráti Társaság Kiadása, Kolozsvár.

Vincze Sándor 1991: Pokoljárás. *Szabadság* 1991. január 23. III. 14. 3.

Zsigmond József 2002: *Apám nyomán Szibériában*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

1944: A Kolozsvárt ért terrortámadás szomorú statisztikája. *Ellenzék* 1944. június 15. LXV. 133. 2.

1944: A sebesültek névsora. *Magyar Újság* 1944. június 5. XII. 125. 3.

1944: Az 1944. évi június 2.-i légitámadásról szóló polgármesteri jelentésből. *Kolozsvári Szemle* 1944. június 15. III. 2. 153–154.

1944: Bunker élet? Nincs többé pókháló és sötétség a szalonképessé vált pincékben Kolozsváron. *Magyar Újság* 1944. május 12. XII. 107. 4.

1944: 73 ezer lakosa van jelenleg Kolozsvárnak. *Világosság* 1944. december 10. I. 44. 1.

1944: Kolozsváron kényszerlakhelyet jelöltek ki a zsidók számára. *Ellenzék* 1944. május 3. LXV. 99. 6.

1944: Rendelet Kolozsvár fokozott kiürítésére. *Keleti Magyar Újság* 1944. szeptember 15. XXVII. 209. 4.

1944: Tilos a német haderő tagjaitól bármit is vásárolni. *Keleti Újság* 1944. május 26. XXVII. 118. 8.